

Інна СТАРОВОЙТЕНКО,

ст. наук. співробітник відділу джерел з новітньої історії України
Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України,
канд. іст. наук

Володимир Леонтович і перша щоденна українська газета «Громадська думка» (1905–1906) та її наступниця «Рада» (1906–1914)

У статті досліджується причетність українського письменника В. Леонтовича до першої щоденної української газети «Громадська думка» та її наступниці «Ради». Він був серед її фундаторів, офірував на газету власні кошти та вів щорічні переговори про фінансову підтримку «Ради» з В. Смиренком – одним з основних її видавців. В. Леонтович також був серед найцікавіших дописувачів газети. Розглядаються чисельність його статей, їх різножанровість, тематична актуальність, а також особливості публіцистичного стилю автора.

Ключові слова: В. Леонтович, «Рада», «Громадська думка», В. Смиренко, М. Грушевський.

Минулий 2006 рік став ювілейним і для постаті, і для видання, що розглядатимуться у даній статті. Наукова громадськість України відзначила 140 років від дня народження Володимира Миколайовича Леонтовича (1866–1933) – відомого українського письменника, громадсько-культурного діяча, благодійника і публіциста початку ХХ ст., ім'я якого повернулося в нашу історію та літературу через багато років забуття. Також 29 вересня 2006 р. минуло 100 років від дня виходу у світ газети «Рада» (1906–1914) – першого у Наддніпрянській Україні щоденного видання, яке виконало місію провідника у процесі націотворення, що тоді розгортався Україною.

Ім'я В. Леонтовича невіддільне від історії української газети, особливо у період її становлення. Діяч був причетний до заходів з отримання дозволу на її видання. Його постать вимальовується серед активних фундаторів і благодійників газети, про що згадував у мемуарах видавець «Ради» Є. Чикаленко¹. Цілісного ж дослідження про В. Леонтовича як видавця, благодійника і публіциста щоденної української газети в історіографії ще немає, хоча його повернення в Україну розпочалося з 1993 р., завдяки багаточисельним публікаціям О. Леонтович² – двоюрідної онуки

письменника, літературознавців Ф. Погребенника³, Л. Кочевської⁴, М. Коцюбинської⁵, О. Наконечної⁶ та ін. Чи не найповажнішу роль у цьому поверненні відіграло видання літературної, мемуарної і публіцистичної спадщини письменника у 4-х томах⁷, що побачило світ у 2004–2006 рр., завдяки наполегливій і сумлінній пошуковій праці родичів письменника, які живуть в Україні і за її межами. До 4 тому увійшла і частина статей публіциста, опублікованих у газеті «Рада», про які йтиметься і у даній розвідці⁸. Отже, вра-

³ Погребенник Ф. Роздуми над «Громадською думкою» Володимира Леонтовича // Слово Просвіти. – 1996. – Ч. 8. – С. 1; Невідома автобіографія Володимира Леонтовича // Там само. – С. 6; 3 листів Володимира Леонтовича // Там само. – С. 8; Дещо про спогади Володимира Леонтовича // Укр. мова і література. – К., 1996. – № 15. – С. 7; Володимир Леонтович (До 130-річчя від дня народження) // Укр. слово. – К., 1996. – 1 серп. – Ч. 30. – С. 7.

⁴ Кочевська Л. Пам'яті Володимира Леонтовича // Хрещатик. – К., 1993. – Ч. 23. – 22 груд.; Вірний син України // Слово Просвіти. – 2001. – 16 листоп.; Вінок пам'яті // Укр. слово. – К., 2002. – Ч. 44; Він дуже любив Україну // Слово Просвіти. – 2004. – 28 січ.

⁵ Коцюбинська М. Володимир Леонтович: іще один почутий голос нашої історії // День. – К., 2006. – 31 берез.

⁶ Наконечна О. Жанрово-стильові модифікації малої прози В. Леонтовича // Сучасний погляд на літературу. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 89–95; Особливості поетики індивідуального стилю В. Леонтовича // Наука і сучасність. – К., 1999. – С. 238–245; та ін.

⁷ Володимир Леонтович. Зібрання творів: У 4 т. / Упорядник О. Леонтович. – К., 2004–2006. Т. 1: Повісті. – К., 2004; Т. 2: Повісті, оповідання, казки, образки. – К., 2004; Т. 3: Повість. Спогади. – К., 2005; Т. 4: Доповідь. Статті (1901–1930). Літературні спостереження (1928–1933). Листи (1893–1927). – К., 2006.

⁸ Володимир Леонтович. Зібрання творів: У 4 т. – К., 2006. – Т. 4. – С. 69–79.

¹ Чикаленко Є. Спогади. – К.: «Темпора», 2003; Чикаленко Є. Щоденник. (1907–1917). – К., 2004. – Т. 1.

² Леонтович О. Слово про діда // Укр. слово. – К., 1993. – Ч. 56. – 8 груд. – С. 7; Вона ж. Світ листів Володимира Леонтовича // Укр. слово. – К., 1995. – 18–25 листоп.; Вона ж. Окрилений Україною // Жива вода. – 1996. – Ч. 11. – С. 4; Вона ж. Володимир Леонтович: повернення із забуття // Слово Просвіти. – 1996. – Ч. 8; Вона ж. Панахида // Осінні соняшники. – К., 2003. – С. 231–232; Вона ж. Історична фантазія // Там само. – С. 232–234.

ховуючи недослідженість причетності В. Леонтовича до історії щоденної української газети, його тісної співпраці з українським щоденником, яка мала різні форми і про яку лише зустрічалися згадки у джерелах і літературі, та необхідність такого дослідження, у статті ставимо завдання: на основі виявлених джерел максимально відтворити різнобічну участь Володимира Миколайовича у житті української газети, яке було непростим і потребувало великої підтримки й жертвності з боку українців, відданих започаткованій справі. До них відносимо і В. Леонтовича.

Оскільки його ім'я причетне до заснування газети, то в загальних рисах відобразимо процес її становлення. Національно свідомі діячі розпочали клопотання про відродження українського видавництва ще з кінця XIX ст. Українська громада Петербурга у 1898 р. заснувала Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг для народу, яке згодом стало виконувати роль української «Просвіти» на півночі Росії. У 1896 р. кияни отримали дозвіл відкрити відділ української белетристики в журналі «Киевская старина» й почали заохочувати преміями та гонорарами талановитих авторів до письменства українською мовою. Але журнал користувався популярністю лише у вузькому колі читачів і не міг задовольнити зростаючі потреб національного руху. Тоді назріла необхідність заснування окремого органу для масового читача, і розпочалося безліч заходів з отримання офіційного дозволу на нього. Вони склалися в цілу історію, бо представники влади відмовляли українцям із різними мотиваціями. 30 жовтня 1905 р. прохання на українську газету «Громадське слово» та журнал «Нове життя» подав Є. Чикаленко. Заявник щодня відвідував канцелярію київського генерал-губернатора, очікуючи результату, та бентежився самоуправством київської адміністрації, якого видавці не знали навіть до проголошення конституційних свобод. Тому, подаючи одну заяву, киянам доводилося тримати у резерві ще кілька вже з іншими підписами на той випадок, коли заявлене видання з якихось причин не дозволять. Є. Чикаленко детально описав заходи киян восени 1905 р. у листі М. Грушевському: «18-го [жовтня] зранку, після опублікування всяких «свобод», ми зішлись докупи і рішили, що настав час видавати щоденну часопись. Минулись недавні чвари, і всі рішили, що часопись буде органом демократично-радикальної партії. Спочатку думали видавати зараз же, явочним порядком, вже й склали 1-й номер, але жодна типографія не згодилась друкувати без цензури. Рішили послати телеграму в Петербург, бо поки що цензурні закони zostались старі. Лотоцький відповів, що не дозволили щоденної газети «Громадське слово» (так ми охрестили свою газету), бо треба доку-

менти видавця і редактора про їхнє звання і освіту; тим часом він подасть знову прошеніє Єфремова на щотижневу часопись «Вік», бо потрібні документи є в Главному Управленіи. Ми зараз вислали документи потрібні для видання «Громадського слова», але ніякої відповіді досі не маєм. Тепер я певен, що нам часопись на укр[аїнській] мові не дадуть, се видно з «Правительственного сообщения», що до Польщі. Вони готові допустити навіть (і вже дозволили) пропаганду соціалістичного строю на рос[ійській] мові, а нам не дозволять навіть ліберальної часописі»⁹. Ці слова Є. Чикаленка справдилися. Адміністрація не дала дозволу на запропоновані видання, пояснюючи негативну відповідь радикальністю їх програм, які нібито пропагували зміну існуючого державного ладу Росії: федеративний устрій, окремі автономні краї і перехід земель у власність народу. Ініціатори заяви, хоч і не були певні в отриманні дозволу, але вже встигли розіслати оголошення про вихід газети та журналу. І в той критичний момент заяву від свого імені подає В. Леонтович. Він прохає дозволити йому видавати українську газету «Громадська думка» та місячник «Нова громада» і отримує на них несподіваний дозвіл. Є. Чикаленко так зафіксував той історичний момент у «Спогадах»: «Він прийшов до редакції з радісною звісткою, що нам «кромольникам» заборонено, а йому дозволено»¹⁰. Власне з того моменту і розпочала життя щоденна українська газета. В. Леонтович стає її офіційним видавцем-редактором, членом редакційного комітету, співавтором програми. До № 170 «Громадська думка» підписувалася так: видає і за редакцію відповідає В. Леонтович. Його прізвище вміщував і список дописувачів газети, який подавався у перших її числах по виході у світ.

За згадками Є. Чикаленка, В. Леонтович у той початковий період виконав одну з провідних ролей у становленні української газети. Крім отриманого дозволу та права на видання і редагування, він також бере участь у складанні такої програми газети, яка мала поєднати українців різних напрямів і не викликати нарікань чи підозр із боку адміністрації. В. Леонтович став і благодійником видання: вніс на його потреби пай у розмірі 5 тис. карбованців. Про близькість газетної справи для діяча у той час свідчить і такий факт: він збирався їхати за кордон купувати для газети нову ротативну машину.

Участь В. Леонтовича у зазначених заходах зблизила його з Є. Чикаленком, для якого газетна справа

⁹ Лист Є. Чикаленка М. Грушевському 31 жовтня [1905 р.] // ЦДІА у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 822, арк. 187–188 зв.

¹⁰ Чикаленко Є. Спогади. – К.: «Темпора», 2003. – С. 308.

стала змістом життя протягом усіх років існування «Ради». Ці ідейні одностайні були знайомі до моменту заснування газети майже 10 років. Вони зустрілися 1896 р. у Петербурзі, куди С. Чикаленко приїздив на відзначення 35-літнього ювілею літературної діяльності Д. Мордовця. Про знайомство з В. Леонтовичем він згадував так: «Леонтовича я позаочно вже знав як відомого вже автора «Пани і люди», «Per res apostolorum», що тоді друкувалися в галицькій «Зорі» під псевдонімом В. Левенка, і який мене дуже цікавив, бо ми з ним були однакового соціального становища, тобто обидва були великоземельними поміщиками. Ми відразу зблизились і щодня бачились. [...] Мене цікавило, яким побитом він став свідомим українцем, коли два старші брати, як я чув, навіть вороже ставляться до українського руху. Він пояснив мені, що його навернув до українства відомий український меценат і патріот Василь Федорович Смирненко, жонатий з його рідною тіткою...»¹¹.

З тим ювілеєм та приїздом до Петербурга відомих українців пов'язана ще одна історична подія: заснування у столиці української Громади. Рішення про її створення було прийнято на квартирі у В. Леонтовича у присутності господаря, С. Чикаленка, О. Волянського, П. Саладилова, Ц. Білиловського та О. Бородая. С. Чикаленко підсумовував результати тієї небагатолюдної зустрічі: «Всі зібрані визначили кінцевим заснування в Петербурзі організованої сталої громади і постановили, що від того дня вона існує, визначили скільки хто буде вносити щомісяця грошей в громадську скарбницю»¹².

Отже, між відомими сучасниками, що мали майже однаковий майновий статус, глибокі національні почуття, з 1896 р. закладаються приятельські стосунки на довгі роки. Їх завжди єднала одна мета – поширення і зміцнення ідей українського руху. В. Леонтович, як довірена особа В. Смирненка, напередодні кожного видавничого року вів переговори з меценатом про матеріальну допомогу газеті «Рада». В окремі роки і сам офірував певні кошти на газетні видатки, підтримуючи видання матеріально, а видавця морально. Утримання української газети стало спільною справою для С. Чикаленка і В. Леонтовича, хоча останній і відійшов від редакційно-видавничого колективу через короткий час, не поділяючи радикального тематичного напрямку, обраного редакцією. Проте газетні проблеми ніколи не були байдужими В. Леонтовичу, бо С. Чикаленко неодноразово писав у «Щоденнику», що Володимир Миколайович почував себе радісним, щирим і щасливим від того, що міг підтримати газету та його особисто у складні періоди її буття.

¹¹ Там само. – С. 171.

¹² Там само. – С. 173.

Редактор «Ради» А. Ніковський у листі до С. Чикаленка за 24 липня 1914 р. писав про підтримку В. Леонтовичем редакції та її співробітників після закриття газети адміністрацією у липні 1914 р.¹³ Діяч роздобув грошей на обіди співробітникам, які залишилися без основних посад. Він також обіцяв 500 карбованців для виплати боргів та дав кошти на інші першочергові потреби, тобто прийшов на допомогу видавцям у складний для них період.

Крім заснування газети, В. Леонтович відіграє у ній і іншу важливу місію. У різні роки публікує на її шпальтах цікаві та ґрунтовні дописи, яким завжди була притаманна тематична актуальність. Він брався за перо у разі потреби пояснення певної справи чи врегулювання громадського конфлікту. Допускаємо, що, крім підписаних статей, йому належала і частина передовиць у «Громадській думці», які традиційно компонувалися редакторами, але ніколи ними не підписувалися.

У публіцистичних статтях В. Леонтович, як правило, торкався болючих проблем українського політичного і літературно-культурного життя, яке ніколи не було простим, а позначеним інтригами, полеміками, дискусіями та неоднозначністю. Досвідчений громадський діяч, завжди дипломатичний і зважений, намагався втрутитися і розібратися в окремих конфліктних ситуаціях, виступити в разі потреби з аргументами захисту або пояснення.

Зазначимо, що публікацій В. Леонтовича у названих виданнях виявлено небагато, але вони вирізняються його авторським стилем: осмисленістю, зрозумілістю і логічністю викладу проблеми, яка піднімалася у тій чи іншій статті. Не помічається у них поспішності, амбітності, невважених висновків, або оцінок, які ґрунтувалися лише на припущеннях. Усяке питання автором розглядалося послідовно, зрозуміло, аргументовано і окреслювало його точку зору та позицію. Такий стиль засвідчував, що В. Леонтович мав хист писати добре і цікаво. С. Чикаленко високо цінував його літературні здібності, бо писав, що із самого початку виходу «Громадської думки» її справжніми письменниками він вважав С. Єфремова, Б. Грінченка, В. Леонтовича та Ф. Матушевського¹⁴.

Темами публіцистичних нарисів В. Леонтовича стали національне питання та український рух. Публіцист обґрунтовував їх існування, констатував поширення і зростання числа прихильників та захищав останній від різноманітних інсинуацій, які практикували росіяни усіх політичних напрямів, у

¹³ Лист А. Ніковського С. Чикаленку 24 липня 1914 р. // ІР НБУВ, ф. 44, № 560.

¹⁴ Чикаленко С. Спогади. – К.: «Темпора», 2003. – С. 305.

тому числі й поміркованих. Вже у своїй першій статті у «Громадській думці» – «Національні партії в Думі»¹⁵ – В. Леонтович опонує російському журналісту О. Максимову, який у нарисі, опублікованому в газеті «Русские ведомости» (1906, № 122), поставив під сумнів доцільність заснування українцями спілки автономістів у Державній Думі. Російський публіцист навіть допускав шкідливість від такої організації, бо питання про автономію будь-якої частини Росії не вважав першочерговим, доводячи, що у держави були поважніші завдання, аніж те, яке декларувалося українцями. В. Леонтович послідовно заперечує аргументи свого опонента та робить висновки протилежного змісту. Він доводить потребу і користь від запровадження автономного устрою в Україні, окреслюючи його як завдання українського руху. Автономія краю передбачала врахування у законодавстві, управлінні, задоволенні потреб та інтересів населення історичних та природних умов конкретної місцевості, її особливостей у галузевій спеціалізації та господарських традиціях, навіть у вдачах мешканців регіонів. На думку земельного власника В. Леонтовича, актуальна для України аграрна реформа, прийнята централізаторським шляхом, а не автономістським, не може бути такою корисною, як та, яку підготував би крайовий орган – український сейм. Публіцист відзначав широку соціальну зацікавленість населення України автономією і прогнозував, що бідніші верстви населення від національного відродження можуть отримати більше здобутків, аніж заможніші. Названа стаття мала велике значення, з урахуванням того, що то був лише 1906 р. В. Леонтович відкрито у ній пропагував автономний устрій України, підтримував українську фракцію у Державній Думі та доводив переваги автономного устрою для окраїнних регіонів Росії.

Конкретний погляд публіциста на національне питання окреслився і у статті «Життєвий ґрунт українського руху»¹⁶, опублікованій в «Раді» 1914 р. У ній автор підсумовував основні тенденції, форми і ознаки українського руху, звертав увагу на суттєві зміни, які відбулися у його соціальному складі за пройдений проміжок часу. В. Леонтович аргументовано доводив безпідставність українофобської пропаганди, яка, з одного боку, називала український рух слабким, локальним, безсилим, а з іншого, його боялася, бо постійно звертала увагу уряду на сепаратистський і антизаконний його характер. В. Леонтович доводив життєвість руху та його поширення

конкретними фактами. Ознаками його існування називав вибори до I та II Державних Дум і формування серед їх українського складу парламентських фракцій, публічні протести проти заяви в IV Державній Думі М. Родзянка про непотрібність української мови та книжки, українські свята (відкриття пам'ятника І. Котляревському, відзначення ювілеїв українських діячів), які демонстрували зростання національного руху, бо збирали багато численних прихильників, заяви з підтримкою громадських ініціатив, зростання попиту на українську книжку, кількості «Просвіт», передплатників на українські видання та ін. Однією з нових ознак українського руху автор вважав розширення його соціальної бази. Якщо на початковому етапі його репрезентувала в основному українська інтелігенція, то згодом ідеями того осередку переймається дрібна буржуазія (службовці, чиновники, підприємці). Останнім фактом В. Леонтович дуже тішився, бо саме той прошапок мав найбільший вплив на широкі маси, і здобував прихильників, що було найважливішим на тому етапі руху. Автор підкреслював ще й таку особливість української ідеї: вона не містила гострих класових вимог, а тому єднала всі суспільні класи, а не роз'єднувала їх суперечливими вимогами. Отже, В. Леонтович доводив існування українського руху, зростання його чисельного складу, констатував його основні форми та особливості і пророкував обов'язкові його наслідки для майбутнього України.

В інших статтях публіцист зачепив і питання українського культурно-літературного життя. Зокрема, пояснив ситуацію із затвердженням статуту Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові, що склалася навесні 1908 р. Також він виступає на сторінках «Ради» як оборонець «Літературно-наукового вісника» від походу проти нього трьох українських публіцистів, що був піднявся у львівській газеті «Діло».

Перша стаття «До справи збудування пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Лист до редакції»¹⁷ є цінною як з біографічної, так і з історичної точок зору. З неї стає відомо про рік заснування зазначеної організації, її мету, склад та причетність В. Леонтовича до вироблення статуту. Довідуємося, що Шевченківський комітет був створений для встановлення зв'язку між інституціями, задіяними у справі встановлення пам'ятника Кобзареві у Києві, узгодження дій київської міської думи та полтавського губернського земства, яке зініціювало ідею пам'ятника й отримало дозвіл збирати на нього кошти. За словами В. Леонтовича, заснована організація мала на меті об'єднати і скоординувати діяльність інститу-

¹⁵ Громадська думка. – К., 1906. – Ч. 109. – 13 трав. – С. 2–3.

¹⁶ Рада. – 1914. – Ч. 56. – 9 берез. – С. 3.

¹⁷ Рада. – 1908. – Ч. 122. – 28 трав. – С. 2.

цій, приєднати до справи неофіційний громадський елемент – представників земств, що склали пожертви на пам'ятник, українських діячів, керувати збором коштів, а почасти і збудуванням пам'ятника. Але спочатку потрібно було затвердити статут комітету. Задля цього створювалася комісія на чолі з В. Леонтовичем. За кілька днів вона виконала поставлене завдання, але В. Леонтович звертав увагу громадськості на те, що він особисто не міг добитися прийому міського голови Києва, який мав підписати статут, далі процедура затвердження відбувалася на полтавських губернських зборах, що наближалися. В. Леонтовича збентежило нехтування столичним градоначальником важливої справи і він підкреслив, що таке безвідповідальне ставлення до неї відтягувало затвердження статуту Шевченківського комітету до кінця року. Публіцист вважав доцільним поінформувати українців про прикру ситуацію, яка складалася з комітетом із самого початку його створення, а тому й виступив із відповідним поясненням на шпальтах української газети.

Звертає на себе увагу й полемічна стаття В. Леонтовича «Критикам «Вістника»¹⁸. Публіцист обороняє популярне українське видання та його поважного редактора М. Грушевського від критичних розправ, що прозвучали проти них у газеті «Діло». Це статті Г. Хоткевича – «Літературно-Науковий вісник», «Журнал і публіка (У відповідь ЛНВістникови)»¹⁹, І. Липи – «Ще про «Літературно-Науковий вісник»²⁰ та С. Павленка (С. Шелухіна) – «Наука в «Літературно-Науковій Вістнику»²¹. Ці автори зауважували негативну тенденцію, яку вони спостерігали за журналом останніми роками – зниження якості його публікацій та зменшення числа співробітників. Причиною зазначених явищ Г. Хоткевич вважав редакційну політику видання, яку уособлював М. Грушевський та брак професійності у працівників редакції. Він радив для виправлення хиб організувати редакційний комітет, який би змінив політику попереднього редактора, обрав інші пріоритети у співробітництві з дописувачами та тематичному компонуванні видання. Г. Хоткевича підтримали і два наступні автори. І. Липа висловлював свою особисту образу, викликану ставленням до нього редакції ЛНВ, а С. Павленко доводив

зниження науковості журналу, детально аналізуючи статтю М. Гехтера «Закон 9 падолиста на Україні» та вказуючи на її неточності. Причиною ж помічених явищ у виданні ЛНВ він вважав також київську редакцію, котра на видання часопису дивилася не як на громадську справу, а як на особисту.

Усі висловлені зауваження глибоко збентежили В. Леонтовича. У них він відчув більше особистих претензій до М. Грушевського, аніж до дійсного стану справ. Автор статті високо цінував М. Грушевського як науковця і публіциста, якому була притаманна «надзвичайна чутливість у виборі тем, надзвичайне уміння освітити зняте питання і гостро та сильно обороняти українське діло», а тому й став на його оборону, бо не відчув у висловленій критиці конструктивності, щирості та справедливості. Публіцист починає свій полемічний нарис з викладу основних зауважень опонентів, потім формулює власні вимоги до критики і співвідносить їх з аргументами критиків. На думку В. Леонтовича, будь-яка критика повинна бути принциповою, щирою, справедливою, дружньою і доказовою, а не гостро полемічною та злісною. Цих вимог не дотримався жоден з опонентів, бо їхні зауваження були пересипані епітетами, невідповідними сформульованим вимогам критики. Такими виразами, на думку автора, можна було характеризувати по-стать, шкідливу суспільству, або принципового антипода, а не поважного українського діяча. На основі конкретних фактів В. Леонтович зауважує, що критикувалося не видання, а його редактор М. Грушевський. Тому критику всіх авторів він назвав особистим гнівом і злісною лайкою, а не принциповими зауваженнями щодо редакційної політики журналу. Публіцист також заперечував твердження опонентів про занепад журналу, висував антитезу: в останні роки журнал став кращим за попередні.

Отже, для публіцистики В. Леонтовича у щоденній українській газеті характерна актуальність тем. Його основними сюжетами стали національне питання: захист його від різноманітних інсинуацій, підтвердження його існування та зростання інтересу до нього з боку різних соціальних верств населення, полемічність статей та доказовість їх аргументів, вираженість висновків, своєрідність форми подачі матеріалу, композиційність у побудові нарисів. Як правило, автор спочатку виносив певні тези, в окремих випадках – теоретичні положення, а потім їх підкріплював конкретними фактами, і це надавало публікаціям логічності й завершеності. В. Леонтовичу був характерний неповторний стиль, який вирізняв його з-поміж інших дописувачів української газети.

¹⁸ Рада. – 1911. – Ч. 95. – 28 квіт.

¹⁹ Діло. – Львів, 1911. – Ч. 10. – 16 січ. – С. 1–3; Ч. 63. – 21 берез. – С. 3; Ч. 64. – 22 берез. – С. 3.

²⁰ Там само. – Ч. 29. – 8 лют. – С. 3–4.

²¹ Там само. – Ч. 81. – 12 квіт. – С. 1–2; Ч. 82. – 13 квіт. – С. 1–2; Ч. 83. – 14 квіт. – С. 1–2; Ч. 85. – 17 квіт. – С. 1–2.